

Спільність «радянський народ» як універсальна політична ідентичність громадян СРСР

Ганна Лавриненко, Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті розглянуто поліваріантність підходів до тлумачення дефініцій «ідентифікація» та «ідентичність». Запропоновано їх розмежування на засадах таких їх характерних ознак, як процесу та як стану відповідно. З'ясовано визначення політичної ідентифікації як процесу становлення уявлень індивіда про самого себе і про своє місце у світі. Охарактеризована специфіка прояву двоступеневої структури ідентичності та антиномій у процесі політичної ідентифікації суспільства. Дана оцінка впливу політичного режиму на можливості ідентифікації. Зазначено, що в умовах тоталітаризму, на відміну від демократії та авторитаризму, держава уповноважує себе самостійно здійснювати визначальний колективний вибір у питаннях політичної ідентифікації населення без отримання від нього офіційної згоди та не враховуючи його уподобання. Детально розглянуто процес формування радянського суспільства на основі створення нової історичної спільності «радянського народу» як наднаціонального конструкту. Виявлено низку заходів, які вжила радянська влада стосовно ідентифікації «радянського народу» з метою консолідації та уніфікації населення країни (створення нового формату радянських шкіл та громадських рухів, які характеризувалися ідеологічною індоктринацією та вихованням відданості радянській державі, відтворення симбіозу в неоднорідному суспільстві за допомогою територіального розподілу молодих фахівців та чоловіків на службу до армії, формування центрів міжнародних контактів, ретрансляція об'єднуючого дискурсу через ЗМІ, створення «єдиного народного господарства»). У контексті дослідження причин розпаду СРСР встановлено, що ігнорування відмінностей і примусова ідентифікація, яка була нав'язана ідеологічною верхівкою СРСР, лише відстрочила процес конфронтації як всередині суспільства, так і з політичним керівництвом країни. З'ясовано, що універсалізм у підході до формування нових наднаціональних конструктів без урахування універсальних системоутворюючих чинників нації продемонстрував свою нежиттєздатність у довгостроковій перспективі розвитку суспільства і держави. Доведено, що штучно створена історична спільність, що ґрунтувалася на примусовій колективізації та проголошеному «культі народу», а пізніше і пропаганді, не стала життєздатним соціальним утворенням і породила в подальшому кризу ідентифікації, що спровокувало ріст національно-демократичних тенденцій та розпад Радянського Союзу.

Ключові слова: політична ідентифікація, примусова ідентифікація, ідеологічна індоктринація, наднаціональний конструкт, історична спільність, універсалізм, нація, народ, радянське суспільство

Community «soviet people» as the universal political identity of the Soviet Citizens

Hanna Lavrynenko, Borys Grinchenko Kyiv University

The article includes multivariate approaches to the interpretation of definitions identification and identity. Differentiation these concepts based on the conclusion that identity is understood as a certain state of the end result of self-identification. And by identification is meant the process that leads to identity as a state and is an identification of oneself with another person. Also we clarified the definition of political identification as a process of becoming an individual's perception of himself and his place in the world. The study characterized the significance of the manifestation of a two-stage identity and antinomy structure in the process of political identification of society. In addition, the research assessed the impact of the political regime on identification capabilities. For example, in a democracy identification is translational, in an authoritarianism identification can be restricted by the state or imposed by leadership and influence groups. Under totalitarianism the state empowers itself to exercise a decisive collective choice in matters of political identification of the population without receiving their official consent and disregarding their preference. Moreover, the investigation considered in detail the process of forming a Soviet society based on the creation of a new historical community of the «Soviet people» as a supranational construct. The advantage of research is in detection of number of measures which used by

the Soviet authorities concerning identify the «Soviet people» for the consolidation and unification of the population of the country (creation of a new format of Soviet schools and public movements characterized by ideological indoctrination and fostering devotion to the Soviet state, the restoration of symbiosis in a heterogeneous society through the territorial distribution of young professionals and men for military service, the formation of centers of interethnic contacts, relaying of unifying discourse through the media, creating «single national farms»). In the context of the study of the causes of the collapse of the USSR, we found that ignoring differences and forced identification, which was imposed by the ideological top of the USSR, only delayed the confrontation process both within society and with the political leadership of the country. Also, we have characterized causal relationship between compulsory identification and the collapse of the USSR. To sum up we can say that universalism in the approach to the formation of new supranational constructs without taking into account the universal system-forming factors of the nation has shown its non-viability in the long-term development of society and the state. As a result the historical community artificially created, which was based on forced collectivization and on proclaimed «cult of the people», and later on propagation didn't become a viable social formation, which gave rise to a further crisis of identification, which provoked the growth of national-democratic tendencies.

Keywords: *political identification, coercive identification, ideological indoctrination, supranational construct, historical community, universalism, nation, people, Soviet society*

Общность «советский народ» как универсальная политическая идентичность граждан СССР

Анна Лавриненко, Киевский университет имени Бориса Гринченка

В статье рассмотрена поливариантность подходов к толкованию дефиниций «идентификация» и «идентичность». Предложено их разграничение на основе таких их характерных признаков, как процесса и как состояния соответственно. Выяснено определение политической идентификации как процесса становления представлений индивида о самом себе и о своем месте в мире. Охарактеризована специфика проявления двухступенчатой структуры идентичности и антиномий в процессе политической идентификации общества. Дана оценка влияния политического режима на возможности идентификации. Отмечено, что в условиях тоталитаризма, в отличие от демократии и авторитаризма, государство уполномочивает себя самостоятельно осуществлять определяющий коллективный выбор в вопросах политической идентификации населения без получения от него официального согласия и без учета его предпочтений. Подробно рассмотрен процесс формирования советского общества на основе создания новой исторической общности «советского народа» как наднационального конструкта. Выявлен ряд мер, которые применила советская власть касательно идентификации «советского народа» с целью консолидации и унификации населения страны (создание нового формата советских школ и общественных движений, которые характеризовались идеологической индоктринацией и воспитанием преданности советскому государству, воссоздание симбиоза в неоднородном обществе с помощью территориального распределения молодых специалистов и мужчин на службу в армию, формирование центров межнациональных контактов, ретрансляция объединяющего дискурса через СМИ, создание «единого народного хозяйства»). В контексте исследования причин распада СССР установлено, что игнорирование различий и принудительная идентификация, которая была навязана идеологической верхушкой СССР, только отсрочила процесс конфронтации как внутри общества, так и с политическим руководством страны. Выяснено, что универсализм в подходе к формированию новых наднациональных конструктов без учета универсальных системообразующих факторов нации продемонстрировал свою нежизнеспособность в долгосрочной перспективе развития общества и государства. Доказано, что искусственно созданная историческая общность, которая основывалась на принудительной коллективизации и провозглашенном «культе народа», а позже и пропаганде, не стала жизнеспособным социальным образованием и породила в дальнейшем кризис идентификации, что спровоцировало рост национально-демократических тенденций и распад Советского Союза.

Ключевые слова: *историческая память, национальная идентичность, политика памяти, агенты политики памяти, идентитеты, модели/опции исторической памяти, политическая нация*

Постановка проблеми

Незавершеність трансформаційних процесів на пострадянському просторі, їх розтягнутість у часі та різнорідність вже кілька десятиліть спонукають дослідників до вивчення причин їх виникнення, а також способів впливу на подальший розвиток суспільств і держав. За 28 років після розпаду СРСР так і не вдалося сформулювати вичерпний перелік причин, які спричинили прагнення до здобуття незалежності кожної з 15 республік Радянського Союзу. Однак вдалося виокремити і простежити певні тенденції, які спровокували розпад.

Якщо переважна більшість робіт з даної проблематики була присвячена зовнішньополітичному і зовнішньоекономічному впливу на процес функціонування і як результат розпаду СРСР, то питанням ідентифікації радянського суспільства не приділялося належної уваги. Але ж коли мова йде про утворення нової держави, то слід особливо увагу приділити питанням консолідації і співіснування суспільства в нових політичних реаліях.

Демократичні тенденції, котрі спіткали радянське суспільство в період «Застою» та особливо «Перебудови», коли назріла нагальна потреба у вирішенні проблем, що накопичилися, стали наслідком невирішених питань самоідентифікації населення і як результат формування нової ідентичності. Саме недостатнє висвітлення питань взаємозв'язку і впливу процесу ідентифікації радянського суспільства на розпад СРСР обумовлює актуальність даної статті.

Аналіз досліджень і публікацій

Проблематикою вивчення причин і наслідків розпаду Радянського Союзу та подальшого розвитку новостворених держав наприкінці ХХ ст. займалося широке коло експертів-транзитологів як з території колишнього СРСР (А. С. Черняєв, П. Р. Палажченко, Б. Ф. Славін, В. Т. Логінов, Л. Н. Пучкова, Н. Ф. Корольова, Т. А. Александрова), так і представників західних дослідницьких шкіл: З. Бжезінський, С. Коен, К. Г. Мяло, Ч. Кіслі, Р. Інґліш, Л. Ганн. М. Хоган.

Більш ніж за 28 років вченими створено велику кількість напрацювань у питаннях вивчення проблем і передумов, які посприяли розпаду Радянського Союзу. Здебільшого вони стосуються економічних, соціальних, культурних аспектів, питань взаємовідносин між державою і суспільством. Одним з ключових висновків щодо

причин розпаду СРСР у них указується вичерпність такого державного утворення як Радянський Союз, що обумовлена політикою закритості, збільшенням рівня конфліктогенності та неможливістю владної верхівки вирішити проблеми всередині суспільства, а також залишатися конкурентоспроможною державою на міжнародній арені. Проте, попри велику зацікавленість даною тематикою, про вивчення чинників, що характеризувалися універсальністю та в подальшому призвели до розпаду СРСР, а саме проблеми формування політичної ідентичності, здебільшого не йшлося.

Загалом же питанням ідентифікації та формування політичної ідентичності присвячені праці таких іноземних дослідників, як З. Фрейд, Е. Гоффман, Дж. Мід, Р. Мертон, Т. Парсонс, Е. Еріксон, С. Паркер, Л. Хадді. А також вітчизняних: П. І. Бублик, О. Л. Добржанська, О. М. Карпак, Н. П. Пашина, О. С. Резнік, О. М. Скар, О. М. Яновська, Л. Л. Залізняк, М. А. Козловець, І. О. Кресіна, С. В. Кульчицький та інші.

Мета дослідження полягає у виявленні взаємозв'язку між використанням універсализму у підході до ідентифікації радянського суспільства і розпадом СРСР.

Виклад основного матеріалу

Отже, розпад Радянського Союзу та утворення на його території 15 незалежних держав, влада яких втратила контроль над внутрішньодержавними процесами, а стримуючі механізми і контроль над суспільством стали неможливими в нових політичних реаліях, стали результатом політики ідентифікації радянського суспільства, яка розпочалася ще за часів утворення СРСР та проіснувала аж до кінця 80-х рр. минулого століття.

Саме тому в контексті дослідження причин розпаду, що здетонували в кінці 80-х, пропонується більш детально розглянути фактор ідентифікації громадян, які проживали на території СРСР. Тодішня влада для згуртування суспільства впровадила в маси термін «радянський народ», який розмивав етнічні та національні рамки, тим самим формуючи універсальний підхід до ідентифікації громадян 15 держав.

Задля поглиблення у тему ідентифікації радянського суспільства в першу чергу варто звернутися до термінології. Дефініція «ідентифікація» позначає процес ототожнення своєї приналежності до певної групи, іншими словами, це процес формування і зміни соціальних і політичних ідентичностей.

Термін «ідентифікація» був запозичений з психоаналізу. Вперше його використав З. Фрейд у роботах «Тлумачення сновидінь» і «Групова психологія та аналіз его» (кінець XIX – початок XX ст.). Під ідентифікацією він розумів «неусвідомлюване ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом і вважав її механізмом засвоєння дитиною значущих зразків поведінки інших, формування супер-его» [7, с. 213]. У 1914 році Фрейд уточнив термін «ідентифікація», позначивши його не тільки як емоційний зв'язок дитини з батьками, але і як «важливий механізм взаємодії між особистістю та соціальною групою» [9, с. 451].

Американський соціолог Е. Еріксон визначив дефініцію ідентичності як безпосереднє визнання людиною власної рівності (нерівності) з іншими, цілісності в часі (біографії) і сприйняття іншими такої рівності та цілісності [11].

Схиляючись до думки більшості прогресивних дослідників з питань ідентифікації, доцільним буде розмежовувати поняття «ідентичність» та «ідентифікація». Так, ідентичність розуміється як певний стан щодо кінцевого результату самоототожнення. А ідентифікація має на увазі процес, що веде до ідентичності як стану і являє собою ототожнення себе з іншою людиною. Таким чином умовно можна погодитися з О.О. Володарською, яка вважає, що ідентичність може бути представлена як кінцевий результат, а ідентифікація – як процес, спосіб формування ідентичності, що триває в часі [8].

Що стосується політичної ідентифікації, то одним з перших цей термін вжив Дж. Б'юкенен у статті «Ідентифікація політична», де розглядав його як «ідентифікацію особистості з групою» [1].

У найбільш загальному розумінні під політичною ідентифікацією мається на увазі процес становлення уявлень індивіда про самого себе і про своє місце у світі [4]. Таким чином, мова йде перш за все про самоідентифікацію і про відносини з власною та статусною референтними групами. Найбільш значущими референтними групами соціальної ідентифікації є так звані «великі спільноти» – соціальна група, етнос, конфесія, держава, цивілізація, нація [12].

Послаблення соціальних зв'язків може призвести до розмивання і навіть кризи різних форм ідентифікації. Унаслідок чого може постати проблема втрати уніфікованого розуміння ідентичності в межах певної нації або держави, яка визначає мотивацію його розвитку і осно-

ви політичного самовизначення індивіда – його політичної ідентичності [5, с. 43].

Політична ідентичність безпосередньо пов'язана з самоідентифікацією стосовно певних груп інтересів, рухів, організацій громадянського суспільства, партій. Вона затверджується в процесі співвіднесення людини з політичними інститутами та безпосередньо пов'язана зі ступенем її залученості до політико-інституційної взаємодії в межах політичної спільноти [6].

Оскільки ідентичність характеризується дворівневою структурою, це дозволяє розглядати дане явище, з одного боку, як особистісну ідентифікацію, з іншого – як колективне явище. У такому випадку, якщо відштовхуватися від позиції, що імпульс до ідентифікації йде в першу чергу від індивіда, то черговість буде наступна. Спочатку виникне потреба в самоідентифікації, а в подальшому вже ідентифікації, ототожнення з певною групою. У разі, коли процес ідентифікації ініційований зверху, варто очікувати зворотний порядок дій. Крім того, у разі колективної ідентифікації дещо розмивається процес усвідомленості, оскільки на процес прийняття індивідом рішень можуть впливати і навіть здійснювати авторитетний тиск й інші представники як певних груп інтересів, так і соціуму загалом.

Нагадаємо, що за часів існування СРСР на соціалізацію та самоідентифікацію індивіда значний вплив справляло таке явище як «громадська думка». Саме вона була негласним розпорядником основних принципів і установок у суспільстві з позиції моральних, етичних норм, а також загальноприйнятих правил розвитку і становлення людини як особистості в межах такої новоствореної на той момент історичної спільноти, як «радянський народ».

Також слід зазначити, що при вивченні політичної ідентифікації важливу роль відіграють антиномії, які проявляються в тому, що мислення використовує понятійний бінарнізм, так звані бінарні опозиції в якості непереборних протиріч пізнання. Найбільш поширеними з них є стабільність і мінливість, раціоналізм та ірраціоналізм, індивідуалізм і ком'юнітаризм, партикуляризм та універсалізм, локалізм і глобалізм. Співвідношення кардинально протилежних, полярних точок зору пов'язано не зі спробами їх самоусунення, а навпаки, передбачається пошук способів взаємодії та пошуку компромісів у межах системи, в якій вони існують. Оскільки існування даних протиріч розкриває саму суть

політичної ідентифікації, яка ґрунтується перш за все на праві вибору і подальшій реалізації індивідом власних уподобань.

Однак заради справедливості слід зазначити, що на можливості ідентифікації може здійснювати істотний вплив і тип політичного режиму. Так, в умовах демократії закон і можливості вибору є безперечними, оскільки плюралізм і верховенство права є пріоритетними в межах даного режиму. Що ж стосується авторитаризму, то можливість ідентифікації тут може бути обмежена з боку держави або ж нав'язана з боку керівництва і груп впливу.

Але в будь-якому випадку питання ідентифікації індивіда незалежно від політичного режиму, в якому він співіснує з іншими, рано чи пізно стане визначальним на шляху його особистісного розвитку і становлення зв'язків з соціумом. Якщо в умовах демократії ідентифікація носить поступальний характер і є природним індикатором соціалізації індивіда та залучення його в життя суспільства і держави, то авторитарний режим може стати каменем спотикання в питанні ідентифікації.

Куди більш складності в питаннях ідентифікації для індивіда несе тоталітарний режим. В умовах закритості, обмеженості або навіть відсутності альтернативних каналів інформації, монізму держава уповноважує себе самостійно здійснювати визначальний, зокрема колективний, вибір без отримання офіційної згоди від населення щодо делегування своїх повноважень. Показовим тут буде приклад Радянського Союзу, коли питаннями ідентифікації неоднорідного населення країни зайнялася правляча ідеологічна верхівка, яка на фундаменті багатонаціонального суспільства спробувала штучно сформувати єдиний наднаціональний конструкт. Саме різниця в поглядах, принципах і позиціонуванні, відсутність єдиної культурної та історичної традиції, тобто універсальних системоутворюючих чинників, а також нехтування цими розбіжностями, штучність процесу ідентифікації та примусова підміна понять стали одними з ключових причин розпаду СРСР. Погляньмо на цей аспект більш детально.

Датою створення СРСР вважається 30 грудня 1922 р., коли договір про об'єднання в союзу державу був затверджений. Спочатку його уклали чотири сторони – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, Білоруська

Соціалістична Радянська Республіка і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка. Згодом союзний договір був змінений і доповнений, а до складу СРСР увійшли інші республіки, останніми з яких в 1940 р. стали країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія). Загалом Радянський Союз складався з 15 республік, більшість з яких раніше не характеризувалися історичною або культурною єдністю.

Що стосується населення СРСР, то як мінімум воно було неоднорідним, а за фактом різношерстим і представлено різноманітними національними, етнічними, релігійними, мовними групами. У зв'язку з чим радянській владі необхідно було уніфікувати представників різних спільнот і максимально згладити конфліктні моменти в процесі розбудови радянського суспільства і співіснування системи окремих індивідів в межах однієї держави. Тому введення в обіг терміну «радянський народ» на той момент стало «вакциною» від внутрішніх конфліктів, які могли стати природним сценарієм розвитку для непідготовлених різномірних громадських груп особливо в умовах штучно створеної системи «вакуумного співіснування».

Про створення нової історичної спільності «радянського народу» йде офіційна згадка в брежнєвській конституції 1977 р., що була ухвалена на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 р.

Як зазначено в розділі 3 Конституції: «У СРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство... Це – суспільство зрілих соціалістичних суспільних відносин, в якому на основі зближення всіх класів і соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва склалася нова історична спільність людей – радянський народ» [3].

З цього моменту даний термін почав використовуватися як наднаціональний конструкт, який об'єднував представників усіх націй, народностей, національних та етнічних груп країни. Його істотною відмінністю від ряду загальноприйнятих суспільних утворень стала відсутність універсальних системоутворюючих чинників, таких як мова, нація, історичне минуле, релігія, культурна спадщина тощо.

Зокрема, населення кожної з союзних республік протягом десятиліть і більше використовувало свою рідну і зрозумілу для кожного мову, яка в більшості своїй у корені відрізнялася від російської, що була визначена як офіційна в

СРСР. Історичне минуле також істотно різнилося. Кожна з республік пройшла свій індивідуальний шлях до формування державності та консолідації нації всередині країни. Це ж стосується і культурної спадщини. Значна кількість націй і народностей, які увійшли до складу СРСР, мали відмінні традиції, звичаї, цінності, які формувалися з моменту їх зародження, а деякі навіть зберегли свій автентичний характер і до сьогоднішнього дня. Також не можна обійти стороною і конфесійне питання, яке могло стати осередком небезпеки в контексті розпалювання міжконфесійної ворожнечі. Адже проблема співіснування на стику світових релігій, різних форм їх розгалуження і конфесійних груп могла стати вирішальною в СРСР. Тому, не будучи офіційно проголошеним елементом ідеології, але таким, що активно підтримувався партійною верхівкою, у СРСР вкоренилася пропаганда атеїзму як світогляду, який заперечує релігію як таку.

І якщо питання з релігією хоч неформально, але було упорядковане, то відсутність інших системоутворюючих чинників зовсім не сприяла розвитку новоствореної держави. Тому керівництвом СРСР було вжито низку заходів для формування «радянського народу» як нової історичної спільності, що покликані були консолідувати та уніфікувати населення країни.

Одним з таких стало створення нового формату радянських шкіл, які, крім того, що були інструментом передачі культурних цінностей, ще і займалися вихованням дітей у певній системі норм людських відносин. Вони послужили в якості одного з ключових механізмів створення «радянського народу».

Тут же варто згадати про формування таких громадських рухів, як жовтєнцята, піонери, комсомольці. Їх діяльність забезпечувалася державною підтримкою і характеризувалася ідеологічною індоктринацією та вихованням відданості радянській державі. Діяльність цих організацій обумовлювалася в першу чергу політичною складовою. З малих років у кожній дитині зрошували представника «радянського народу», який у своїй подальшій діяльності спирався на отримані в дитинстві стовпи розуміння про радянську державу та єдність народу. Тодішня структура суспільного життя вибудовувалася таким чином, що для отримання дивідендів у вигляді кар'єрного зростання і поліпшення добробуту кожного громадянина необхідно було стати членом кожної організації в обов'язковому порядку.

По-друге, до процесу об'єднання та уніфіка-

ції населення СРСР підключилася армія. З моменту її виникнення до служби залучалася велика частина чоловічого населення країни. Причому розподіл здійснювався таким чином, щоб призовники служили в частинах, віддалених від місць постійного проживання.

Подібна ситуація склалася і з розподілом молодих фахівців після закінчення вищих навчальних закладів. Як показувала практика, випускникам було складно залишитися в рідному місті, оскільки їх в обов'язковому порядку направляли відпрацювати декілька років до іншого міста, регіону або навіть республіки. Таким чином радянська влада намагалася відтворити симбіоз у неоднорідному суспільстві.

По-третє, у СРСР приділялася значна увага облаштуванню великих міст, куди залучалися фахівці з різних регіонів, що в той же час сприяло формуванню центрів міжнаціональних контактів. На основі міжособистісних контактів почали формуватися тісні міжнаціональні зв'язки, що ґрунтувалися на сімейних відносинах.

Особливу роль у формуванні наднаціонального конструкту грали ЗМІ. Як відомо, інформація, яку вони ретранслювали населенню, була заангажована і носила односторонній характер. Але за умов відсутності повноцінних альтернатив і сформованого критичного мислення у громадян, мас-медіа ретранслювали надиктований «зверху» об'єднуючий дискурс, активно впроваджуючи ідею спільності «радянського народу», яка підкріплювалася ідеологічною складовою цінності побудови «великої наддержави».

Також для згуртованості і формування суспільства однорідності, держава активно залучала населення в так зване «єдине народне господарство», яке створювалося на протиставленні капіталізму і підкріплювалося пропагандистськими заявами про руйнівну його силу стосовно «радянського народу» і рівноправності громадян, класової дискримінації, а також про небезпеку перетворення на «придаток світової капіталістичної системи». До того ж, створення нової універсальної економічної системи також базувалося на ілюзії проникнення так званого зовнішнього ворога, здатного дискредитувати надбані блага та цінності. У цьому разі подібні заяви радянська влада підкріплювала, по праву сказати, значним пакетом соціальних зобов'язань, який слугував вагомим доказом декларованої турботи про «радянський народ».

Крім того, варто зазначити, що для форму-

вання нової історичної спільності у вигляді «радянського народу» ще за часів Й. Сталіна ідеологічно почав створюватися «культ народу» як опорної точки консолідації та самоідентифікації розрізненого суспільства. У цьому разі мова йшла не про етнонаціональну складову, а про новий цивілізаційний сенс з ухилом на соціально-політичний компонент, де народ визначався як більшість населення незалежно від національної ознаки.

До того ж, якщо розглядати побудову «радянського народу» як нового проекту, то для його реалізації необхідна була так звана спільна справа, яка здатна стати прикладом наслідування для суспільств інших держав. Принциповою відмінністю в даному контексті є не сліпа пропаганда щодо великого народу, а та вимірна величина, реальність якої, на думку ідеологів режиму, здатний відчути на собі кожен через величезну спільну працю. На думку радянської влади, саме колосальна праця здатна була перетворити мільйони людей на нову соціально-політичну спільність і сформувати нову систему, де кожен буде нести взаємну відповідальність, що допоможе подолати партикуляризм.

Слід зауважити, що у радянський період широко використовувалося визначення нації, дане ще Й. Сталіним, яке описувало такі ознаки «радянського народу» як новоствореної радянської нації. З основних слід виокремити єдність території, мови міжнаціонального спілкування, якою було визначено російську, єдину економічну систему, так зване народне господарство. Така ознака як спільність національної культури розумілася як спільність соціалістичної ідеології – ключового напрямку розвитку держави. Її видозміни тісно пов'язані були зі зміною керівництва країни. І за оцінками навіть радянських ідеологів та культурологів, якість розвитку культурних процесів у суспільстві з кожним десятиліттям деградувала, що безпосередньо позначилося на рівні консолідації суспільства і ставило під сумнів формування історичної спільності «радянського народу».

Про штучність об'єднуючих процесів у СРСР свідчать також прагнення ідеологів режиму уніфікувати спроби самовизначення окремих індивідів в єдиний образ радянського громадянина, який наділявся б єдиними для всіх особистісними якостями. Перш за все мова йшла про патріотизм і про популярний на той момент у Радянському Союзі інтернаціоналізм. І якщо в перші десятиліття існування СРСР подібні

наміри з боку керівництва підкріплювалися стійким розвитком економіки народного господарства, то в наступні роки, особливо в періоди «Застою» та «Перебудови», міф про універсальність основ особистісних якостей радянського народу поступово розвінчувався. Наприклад, якщо такий метод ведення політики як «уравнилівка» раніше поширювався на переважну більшість населення країни, то з часом у взаєминах людей, які займали різні посади, почала вибудовуватися зовсім інша система патрон-клієнтських відносин, що спричинило сегментацію та руйнування універсальної моделі радянського народу як такої.

Однак для гармонізації відносин у багатонаціональному суспільстві, а тим більше побудови єдиної нації в межах новоствореної держави цих кроків було недостатньо. Оскільки перш за все вони не розглядали теми, що сприяють адекватному розумінню фундаментальних основ створення нового наднаціонального конструкту.

Зокрема, у процесі ідеологічної розробки нового проекту нації в СРСР не торкалися питань сутності культури і національної культури як такої, не займалися ретроспективним дослідженням національних культур народів, що входили до складу Радянського Союзу. Ігнорувалися питання взаємодії окремих націй, а також виникнення, розвитку та впливу діаспор на життя радянського народу. Не приділялося належної уваги проблемі заміщення населення етнічно іншим, яке ідентифікувало себе з іншими націями.

Крім того, ігнорувалися питання інтеграції багатонаціонального історичного минулого в єдину культуру з подальшим її становленням і розвитком, проблеми вивчення генетичного ядра націй, їх своєрідності та неоднорідності, відмінностей народів за статистичними даними, адекватного розуміння в цілому поняття нації та цивілізації, точок їх дотику і взаємного впливу.

Також варто звернути увагу і на політичний аспект формування наднаціонального конструкту в СРСР. Перш за все мова йде про неможливість реалізації функції управління і тотальну відсутність залученості народу до політичних процесів всередині країни. Тоді населення сприймалося як суб'єкт економічної діяльності, а до політичних питань створення і управління державою доступ був закритий. З одного боку, подібні дії політичне керівництво країни виправдовувало небажанням сіяти конкуренцію в суспільстві. Але з іншого, неможливість участі породжувала нові проблеми, а саме: радянський

громадянин переставав відчувати свою причетність до розвитку країни в цілому і конкретним її досягненням зокрема. У більш тривалій перспективі громадяни могли б перестати себе отожднювати з державою, в якій вони проживають, і відчувати себе складовою єдиного соціального конструкту. А, отже, про побудову нового універсального наднаціонального конструкту в таких умовах не може йти ніякої мови.

З перерахованого вище виходить, що такий наднаціональний конструкт як «радянський народ» не можна позначити терміном «нація» в її класичному вигляді. Через десятиліття його формування на теренах СРСР владі так і не вдалося консолідувати суспільство до рівня нації. Воно так і залишилося соціально обумовленою історичною спільністю. До того ж, за весь період існування СРСР ідеологам режиму так і не вдалося адекватно висвітлити відмінність явищ «нація» і «народ», що спричинило кризу та стало однією з причин, у зв'язку з якою процес становлення такої історичної спільності як «радянський народ» перервався.

Соціальна криза, що склалася наприкінці 1980-х рр. в СРСР могла привести до двох сценаріїв розвитку подій. Перший – це відмова від ідентифікації, що супроводжується низкою факторів, які ускладнюють для індивіда процес самоідентифікації. Американський психолог Е. Еріксон у даному контексті виокремлює два зовнішні фактори соціального середовища, які впливають на формування ідентичності, та передумови виникнення яких були все більше очевидними в період «Перебудови». Це різкі політичні зміни та інформаційний вибух, які здатні були спровокувати кризу ідентичності або ж формування негативної ідентичності, яка пояснюється прагненням індивіда до ідентифікації через заперечення, проте не отожднюється з кризою ідентичності [10].

Якщо припустити, що це і було початковим задумом радянської влади в питанні формування «радянського народу», тобто тотальної ідентифікації з тими, ким індивіди найменше хотіли стати, то й тут не було враховано важливий момент. Негативна ідентичність допомагає захиститися від ідеалів, які нав'язуються зверху, і визначити свою політичну нішу. Але як зазначалося раніше, процес залучення громадян СРСР до політичного життя та процесу ухвалення політичних рішень був нульовим, а, отже, питання само-

визначення в такому форматі також з часом зайшло би в глухий кут.

Тому якщо повернутися до питання відмови від самоідентифікації, то даний варіант також виглядає малоймовірним, оскільки історична спільність «радянський народ» до кінця 80-х сама себе вичерпала. Ідеологічно вона перестала підкріплюватися, а внутрішньополітичні зміни сприяли формуванню і поширенню демократичних тенденцій та відособленості радянського суспільства.

Саме поява та розповсюдження національно-демократичних тенденцій були другим можливим сценарієм виходу з соціальної кризи, який згодом став дійсністю. Відсутність єдиного курсу, принципів та ідеалів розвитку радянського народу спровокували певний відкат, що проявився в поверненні до ідентифікації громадян за національною ознакою в межах тих держав, які існували до утворення СРСР.

З огляду на вищевикладене можна констатувати, що поява такої історичної спільності як «радянський народ», так і не стала універсальним інструментом у формуванні нового наднаціонального конструкту на теренах СРСР. До того ж, штучне насадження ідеї єдності та однорідності радянського суспільства без розбудови культурного та історичного підґрунтя не тільки не сприяло консолідації радянського суспільства, але й стало одним з чинників розпаду Радянського Союзу. Проте присутність у пострадянському сьогоденні радянського минулого є невід'ємною складовою сучасного життя в деяких країнах колишнього СРСР. Воно проявляється у стилі державної пропаганди, поясненнях політичної аналітики, масовій культурі та навіть риториці соціальних протестів.

Крім того, з активізацією національно-демократичних рухів влада центру в регіонах у часи «Перебудови» слабшала. Тому під час зростання рівня конфліктогенності на окремих територіях СРСР (Карабахський конфлікт 1988 р., Тбіліські події 1989 р., події у Вільнюсі 1990 р.) вирішити національні питання силовим шляхом вже не вдавалося.

Вивчивши численні дослідження щодо ставлення громадян до розпаду СРСР, які проводилися за останні 28 років на території пострадянського простору, зокрема його європейської території, і серед держав, що офіційно проголосили курс на євроінтеграцію, можна побачити таку тенденцію.

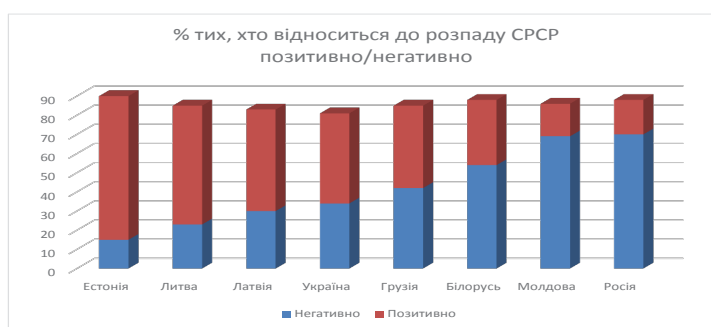

Рис. 1. Характер відношення до розпаду СРСР

Дані діаграми свідчать про те, що політика СРСР щодо ідентифікації громадян як «радянського народу» не стала універсальним фактором для консолідації різноманітного в національному та етнічному розумінні суспільства. Більшість європейських та євроінтегрованих країн, які увійшли до складу новоствореної держави (Естонія, Литва, Латвія, Україна, Грузія), оцінюють розпад СРСР як позитивний фактор. Отже, у них здебільшого відсутня ностальгія за радянським минулим, а ідентифікація себе як «радянського народу» не стала універсальною і не прижилася в зазначених країнах та йде в минуле.

Більш негативну оцінку процесу розпаду Радянського Союзу дають громадяни Білорусі та Молдови. І якщо в першому випадку вона обумовлена укладенням договору про союзню державу з Російською Федерацією, яка, як буде сказано пізніше, найбільш негативно з усіх проаналізованих країн оцінює розпад СРСР. То в другому, негативне ставлення до розпаду Радянського Союзу громадянами Молдови обумовлено різким падінням економічного розвитку країни і, як наслідок, добробуту громадян.

Сьогоднішній стан у цих країнах більшою мірою визначається тим, що Фредрік Джеймсон назвав «зникненням почуття історії», коли, втративши здатність утримувати своє минуле, люди починають жити у «сьогоденні, що повторюється» [2].

Що ж стосується Росії, то як правонаступниця СРСР вона багато в чому продовжила курс на консолідацію різних народів, народностей та етнічних груп всередині однієї держави, оскільки саме в Росії, порівняно з іншими державами пострадянського простору, їх кількість перевищує в рази. Відзначається, що більшість методів зі створення нової спільності запозичена нинішнім керівництвом країни з СРСР, у зв'язку з чим значна кількість експертів висловлюють своє побоювання щодо можливих перспектив розпаду і самої Росії за прикладом Радянського Союзу.

Таким чином, після розпаду СРСР характер ідентифікації в державах пострадянського простору був змінений разом з руйнуванням ідеологічного ладу. На перший план повернулися такі системоутворюючі чинники, як культура, історична спільність, нація, релігія, мова.

Резюмуючи вищевикладене, можна зробити такі **висновки**:

1. Створення наднаціонального конструкту, названого «радянським народом», який об'єднував представників усіх націй, народностей, національних і етнічних груп країни без урахування універсальних системоутворюючих чинників, таких як мова, нація, історичне минуле, релігія, культурна спадщина, стало помилковим рішенням керівництва СРСР і не призвело до консолідації різноманітного суспільства.

2. Штучно створена історична спільність, що ґрунтувалася на примусовій колективізації та проголошеному «культі народу», а пізніше і пропаганді, не стала життєздатним соціальним утворенням, а породила в подальшому кризу ідентифікації, що спровокувала ріст національно-демократичних тенденцій та розпад Радянського Союзу.

3. Ігнорування відмінностей і примусова ідентифікація, яка була нав'язана ідеологічною верхівкою СРСР різним націям, що входили до складу новоствореної держави, лише відстрочила процес конфронтації як всередині суспільства, так і з політичним керівництвом країни.

4. Категорія «зміна поколінь» як осмисленість часу перестала працювати. Оскільки кожне нове покоління в СРСР не тільки нічим не відрізнялося від попереднього, але й не сприймало це як проблему.

5. Універсалізм у підході до формування нових наднаціональних конструктів без урахування специфіки культурних та історичних особливостей окремих народів і народностей продемонстрував свою нежиттєздатність у довгостроковій перспективі розвитку суспільства і держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / пер. с англ. А. Башкирова. Москва : ООО «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2003. 444 с.
2. Джеймисон Ф. Марксизм и интерпретация культуры / пер. с англ. Москва, Екатеринбург : Кабинетный ученый, 2014. 414 с.
3. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київ, 1977.
4. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества. Санкт-Петербург : Ид-во С.-Петерб. ун-та, 2002. 258 с.
5. Семененко И. С., Лапкин В. В., Пантин В. И. Идентичность в системе координат мирового развития. Полис. Политические исследования. 2010. № 3. С. 40–59.
6. Семененко И. С. Политическая идентичность в контексте политики идентичности. Москва : ИМЭМО РАН, 2011. 208 с.
7. Соболев Т. В. Проблема формирования социальной идентичности в условиях глобальных общественных изменений. Киев : Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, 2013. С. 212–219.
8. Райгородский Д. Я. Теории личности в западно-европейской и американской психологии. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 1996. 480 с.
9. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. Психоаналитические этюды / сост. Д. И. Донской, В. Ф. Круглянский. Минск : Попурри, 1999. С. 449–481.
10. Эриксон Э. Х. Идентичность: юность и кризис / пер. А. Д. Андреева. Москва : Летний сад, 2000. 509 с.
11. Erikson E. H. Identität und Lebenszyklus. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1980. 223 p.
12. International Encyclopedia of the Social Sciences. URL: <http://home.sogang.ac.kr/sites/kylee/Courses/Lists/b6/Attachments/12/International%20Encyclopedia%20of%20Social%20sciences.pdf>.

REFERENCES

1. Byukenen, P. Dzh. (2003). *Smert Zapada [Death of the West]*. Moscow: ООО “Izdatelstvo AST”; Sankt-Peterburg: Terra Fantastica [in Russian].
2. Dzhejmison, F. (2014). *Marksizm i interpretaciya kultury [Marxism and the interpretation of culture]*. Moscow, Ekaterinburg: Kabinetnyj uchenyj [in Russian].
3. Konstituciya (Osnovnij Zakon) Soyuzu Radyanskih Socialistichnih Respublik [Constitution (Basic Law) of the Union of Soviet Socialist Republics]. (1977). Kyiv [in Ukrainian].
4. Popova, O. V. (2018). *Politicheskaya identifikaciya v usloviyah transformacii obshestva [Political Identification in the Transformation of Society]*. Sankt Peterburg: Id-vo S.-Peterb. un-ta [in Russian].
5. Semenenko, I. S., Lapkin, V. V. & Pantin, V. I. (2010). Identichnost v sisteme koordinat mirovogo razvitiya [Identity in the coordinate system of world development]. *Polis. Politicheskie issledovaniya – Polis. Political Studies*, 3, 40–59 [in Russian].
6. Semenenko, I. S., Fadeeva, L. A., Lapkina, V. V. & Panova P. V. (2011). *Politicheskaya identichnost v kontekste politiki identichnosti [Political Identity in the Context of Identity Politics]*. Moscow: IMEMO RAN [in Russian].
7. Sobol, T. V. (2013). *Problema formirovaniya socialnoj identichnosti v usloviyah globalnyh obshestvennyh izmenenij [The problem of the formation of social identity in the context of global social change]*. Kiev: Kievskij nacionalnyj universitet im. Tarasa Shevchenko [in Russian].
8. Rajgorodskij, D. Ya. (2016). *Teorii lichnosti v zapadno-evropejskoj i amerikanskoj psihologii [Personality Theories in Western European and American Psychology]*. Samara: Izdatelskij Dom “BAHRAH” [in Russian].
9. Frejd, Z. (1980). *Gruppovaya psihologiya i analiz ego [Group Psychology and Ego Analysis]*. Moskva [in Russian].
10. Erikson, E. H. (2017). *Identichnost: yunost i krizis [Identity: Youth and Crisis]*. Moskva: Letnij sad [in Russian].
11. Erikson, E. H. (1980). *Identität und Lebenszyklus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
12. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Retrieved from <http://home.sogang.ac.kr/sites/kylee/Courses/Lists/b6/Attachments/12/International%20Encyclopedia%20of%20Social%20sciences.pdf>.

Лавриненко Ганна Андріївна

Кандидат політичних наук, доцент
Київський університет імені Бориса Грінченка
04053, м.Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2

Email: annalavrynenko1990@gmail.com

Lavrynenko Hanna

Ph.D. of Political Sciences, Assoc. Prof.
Borys Grinchenko Kyiv University
18/2, Bulvarno-Kudriavska Str., Kyiv, 04053, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7705-6545

Цитування: Лавриненко Г. А. Спільність «радянський народ» як універсальна політична ідентичність громадян СРСР. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 11. С. 5-14.

Citation: Lavrynenko, H. A. (2019). Spilnist «radianskyi narod» yak universalna politychna identychnist hromadian SRSR [Community «soviet people» as the universal political identity of the Soviet Citizens]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (11), 5-14.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.10.2019

Схвалено до друку / Accepted: 04.11.2019